

**Hermeneutika reformace:
Martin Luther a *sola scriptura*?**

Pavel Chalupníček*

Leden 2010

* Odborný asistent na Katedře institucionální ekonomie Vysoké školy ekonomické v Praze a student na Institutu ekumenických studií Evangelické teologické fakulty University Karlovy. Děkuji Kateřině Bauer za její komentáře k tomuto textu. Všechny chyby a omyly jsou mé vlastní.

1. Úvod

Lutherův požadavek *sola scriptura* (doslova „pouze Písmo“) tvoří spolu s dalšími dvěma (*sola gratia*, „pouhou milostí“, a *sola fide*, „pouhou vírou“) tři dobře známé pilíře lutherské teologie. Kdybychom chtěli spekulovat o tom, zde je mezi těmito třemi zásadami nějaký vztah, mohli bychom argumentovat, že *sola scriptura* stojí na počátku: intenzivní studium Písma je zdrojem Lutherova „Turmerlebnis“, „zážitku z věže“, neboli „Lutherova reformačního objevu“,² při němž mohl Luther díky Písmu a novému porozumění Písmu formulovat a odůvodnit zbývající dvě zásady. Písmo bylo také nevyčerpatelnou Lutherovou inspirací po celou dobu jeho plodného kazatelského působení,³ jako překladatel Bible stál u zrodu moderního německého jazyka,⁴ Písmo mu bylo zdrojem praktických rad a návodů jak žít dobrý křesťanský život,⁵ i jeho autoritou a záštitou v četných sporech, které vedl jak s představiteli Říma, tak i uvnitř čerstvě se rodícího protestantského hnutí.⁶

Přesto, či právě proto, cítíme v zásadě *sola scriptura* určité pnutí. Vezmeme-li totiž toto hermeneutické pravidlo doslova, Písmo se stává autoritou, která mluví sama za sebe a nepotřebuje interpretátory. Při tomto doslovném chápání se pak Lutherova interpretační činnost, která ho zřejmě řadí mezi jedny z nejproduktivnějších křesťanských autorů,⁷ jeví jako zbytečná, ba dokonce jako popírající samotným Lutherem formulovaná pravidla. Na druhé straně objem Lutherova díla i jazyk některých z jeho ostrých polemik proti odpůrcům, prosazujícím jiný způsob interpretace Písma, může vést k druhému extrému: přístupu, který

¹ Luther, Martin: Dr. Martin Luther's Werke, Kritische Gesamtausgabe, Weimar 1883ff, 40, I, 652, str. 9 a násl., cit. v Reu M.: Luther and the Scriptures, The Wartburg Press, Columbus, OH, 1944, str. 73.

² Wriedt, Markus: Luther's Theology, v: McKim Donald K. (ed) (ed): The Cambridge Companion to Martin Luther, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, str. 88 a násl. Význam Lutherova „tzv. reformačního obratu“ je ovšem některými autory považován za nadnesený, srv. např. Pesch, Otto H.: Cesty k Lutherovi, CDK, Brno, 1999, zejm. 5. kapitola, str. 56 a násl.

³ Viz např. Meuser, Fred W.: Luther as preacher of the Word of God, v: McKim Donald K. (ed) (ed): The Cambridge Companion to Martin Luther, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, str. 136-148.

⁴ Viz Gritsch, Eric W.: Luther as Bible translator, v: McKim Donald K. (ed) (ed): The Cambridge Companion to Martin Luther, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, str. 62-72.

⁵ Lindbert, Carter: Luther's struggle with social-ethical issues, v: McKim Donald K. (ed) (ed): The Cambridge Companion to Martin Luther, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, str. 165-178.

⁶ Edwards, Mark U., Jr.: Luther's polemical controversies, v: McKim Donald K. (ed) (ed): The Cambridge Companion to Martin Luther, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, str. 192-208.

⁷ „Kritické vydání německých a latinských spisů, tzv. Výmarská edice, obsahuje šedesát osm svazků jeho [Lutherových] vydaných spisů, sedmnáct [svazků] jeho dopisů, dvanáct svazků dokumentů vztahujících se k překladu Bible a šest svazků „Hovorů u stolu“. Americké vydání Lutherova díla (*Luther's Works*) obsahuje padesát pět svazků.“ Lull, Timothy F.: Luther's writings, v: McKim Donald K. (ed) (ed): The Cambridge Companion to Martin Luther, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, str. 39.

je možné označit jako *sola scriptura Lutheri*, tedy „pouze Lutherovo písmo“ – jednostrannému zaměření se na Lutherovo dílo a odsunutí Písma svatého do pozadí.⁸

Ani jeden z uvedených způsobů chápání *sola scriptura* není dle mého názoru nejšťastnější, protože Luther sám, jak se pokusím ukázat dále, vnímal problém interpretace Písma mnohem komplexněji. Zároveň tyto dva extrémy poukazují na to, jak obtížné je Lutherovu teologii, často vznikající jako reakce na konkrétní problémy a krize a procházející v průběhu jeho života vývojem, svázat jednoznačnými výklady a systémy.⁹ Proto je nutné i tuto, nutně stručnou, práci vnímat spíše jen jako jeden z možných úvodů do problematiky. Následující text je členěn do tří částí podle tří rovin analýzy Lutherova hermeneutického pravidla *sola scriptura* – (1) biblický text jako normativní kánon; (2) problém překladu jako interpretace; a (3) problém výkladu textu Písma.¹⁰

2. Luther a biblický kánon

Lutherův přístup k Písmu je nutné vnímat v historickém kontextu jeho doby, tedy na pozadí probíhající německé renesance a sílícího vlivu idejí humanismu. Dokonce i Otto H. Pesch, který je poměrně kritický ke spojování Luthera a humanistů,¹¹ připouští, že Luther přišel do kontaktu s humanistickým učením během svých studií v Erfurtu, prošel humanistickým vzděláváním, které se nakonec prosadilo v souboji s pozdně scholastickou filosofií, a že (alespoň zpočátku) řada humanistů vnímala Lutherovo jednání jako „uskutečňování svých vlastních ideálů“.¹² Eric W. Gritsch spatřuje hlavní spojnici mezi Lutherem a humanisty v návratu k původním jazykům (a odkazuje na Erasmovo kritické řeckojazyčné vydání Nového zákona z roku 1516, z jehož druhého vydání Luther při překladu do němčiny vycházel).¹³ Luther díky svému vzdělání ovládal plyně latinu, v roce 1506 začal s pomocí učebnice J. Reuchlina studovat hebrejštinu a později, s vydatnou pomocí svého

⁸ Srv. např. Pesch, Otto H.: *Cesty k Lutherovi*, CDK, Brno, 1999, str. 45.

⁹ „Martin Luther nebyl systematický teolog. Nerozvíjel ani neprezentoval své ‚učení‘ v hutných, logicky uspořádaných a proti všem útokům zabezpečených pojednáních. Lutherova teologie namísto toho vyrostla z konkrétní situace.“ Wriedt, Markus: *Luther's theology*, v: McKim Donald K. (ed): *The Cambridge Companion to Martin Luther*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, str. 87.

¹⁰ Vycházím zde z obecného členění v Pokorný, Petr: *Hermeneutika jako teorie porozumění*, Vyšehrad, Praha, 2006, Část I, kapitoly 3, 4 a 5.

¹¹ Pro poněkud vyhocené, ale čtivé srovnání Luthera s Erasmem Rotterdamským, předním humanistickým myslitelem, jehož Luther ctil, viz Zweig, Stefan: *Triumf a tragika Erasma Rotterdamského*, Aurora, Praha, 1997.

¹² Pesch, Otto H.: *Cesty k Lutherovi*, CDK, Brno, 1999, str. 212 a násl.

¹³ Gritsch, Eric W.: *Luther as Bible translator*, v: McKim Donald K. (ed): *The Cambridge Companion to Martin Luther*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, str. 62.

kolegy Melanchthona, ovládl i řečtinu natolik, aby byl schopen během pouhých jedenácti týdnů přeložit do němčiny i Nový zákon.¹⁴

Možnost číst text v původním znění, stejně jako detailní obeznámenost s ním, vedla Luthera k diferencovanému přístupu k jednotlivým součástem do té doby příliš nezpochybňovaného biblického kánonu, představovaného latinskou Vulgátou. Luther považoval Písmo za *verbum Dei infallibile*, neomylné Slovo Boží,¹⁵ ovšem protože bylo do jeho (i našich) časů přeneseno prostřednictvím lidí, místy mohlo být původní Boží Slovo překrouceno či dokonce nahrazeno slovem lidí. Zřejmě nejvýslovněji formuluje sám Luther toto kritérium v Předmluvě k Jakubově epištole z roku 1522. Luther zde uvádí tři důvody, proč nepokládá tuto epištolu za dílo žádného z apoštolů a označuje ji jako „slaměnou“: (1) „odporuje sv. Pavlovi a zbytku Písma protože připisuje spravedlnost skutkům“, (2) „jejím účelem je učit křesťany, ale ve svém učení ani jednou nezmiňuje pašije, vzkříšení ani ducha Kristova“, (3) epištola cituje Petra a Pavla, přestože její údajný autor, Jakub, byl popraven Herodem v Jeruzalémě a z toho Luther vyvozuje, že epištola musela vzniknout až později, než se obecně předpokládalo.¹⁶ Luther tedy v těchto svých argumentech předjímá pozdější historicko-kritickou metodu moderní biblistiky (která mu ostatně dává v jeho výhradách k této epištole zapravdu).¹⁷ Slovy jednoho z Lutherových interpretů lze jeho přístup ke kánonu biblických textů shrnout: kritériem při čtení Písma je pro Luthera sama zvěst evangelia, „která zůstává nezměněna lidskými vlivy, nebo jinak řečeno moderními slovy, není ovlivněna předporozuměním a očekávanými závěry, které člověk vkládá do čteného textu“.¹⁸ Pouze v tomto smyslu lze tedy mluvit o tom, že „evangelium vykládá Písmo“, kde ovšem „evangelium“ znamená dobrou zprávu zvěstovanou Kristem, dosud nepoškozenou lidským zprostředkováním.

Z knih Nového zákona zprostředkovaly toto Kristovo poselství podle Luthera nejlépe Pavlovy a Petrovy listy a Janovo evangelium, které proto klade dokonce ještě výše než evangelia zbývající.¹⁹ Tento Lutherův důraz na rozdíl mezi Slovem Božím, které bylo lidem

¹⁴ Tamtéž, str. 63.

¹⁵ Reu M.: *Luther and the Scriptures*, The Wartburg Press, Columbus, OH, 1944, str. 23. „Ve svých přednáškách o žalmech používal Luther výrazy „Bůh mluví“ a „Písmo mluví“ jako zaměnitelné“, tamtéž, str. 17.

¹⁶ *Selected Works of Martin Luther*, Philadelphia, sv. VI, str. 365-491, zde cit. podle Reu M.: *Luther and the Scriptures*, The Wartburg Press, Columbus, OH, 1944, str. 38 a násl.

¹⁷ Dnes je vznik Jakubova listu umístěn do popavlovské doby, přibližně na konec 1. století, a jako součást kánonu se prosazovala relativně pomalu. Viz Pokorný, Petr: *Literární a teologický úvod do Nového zákona*, Vyšehrad, Praha, 1993, str. 244.

¹⁸ Wriedt, Markus: *Luther's Theology*, v: McKim Donald K. (ed): *The Cambridge Companion to Martin Luther*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, str. 91.

¹⁹ „Janovo evangelium je tím drahým a opravdu hlavním evangeliem, kterému bychom měli dalece dávat přednost před ostatními třemi a které by mělo být postaveno vysoko nad ně. Stejně tak epištoly sv. Pavla a sv. Petra daleko převyšují zbývající tři evangelia: Matoušovo, Markovo i Lukášovo.“ *Selected*

sděleno a tím, co je skrze záznam lidí předáno do dnešních dob, mu umožňuje vysvětlit i nesrovnalosti mezi jednotlivými kanonickými texty. Přesto si je sám vědom svých nedostatečných znalostí a svoji kritiku zmírňuje: „Pokud se mezi svatými Písmy objeví rozpory a my je nedokážeme uvést do souladu, nechme to být, neboť to neohrožuje články křesťanské víry.“²⁰ Proto tak např. i jím kritizovaná Jakubova epištola zůstala součástí Lutherova německého překladu Nového zákona. Jen pro úplnost lze dodat, že podobná kritéria a pokoru uplatňoval Luther i vůči Starému zákonu.²¹

3. Luther jako překladatel Písma

Stejně jako každý překlad, i Lutherův překlad Bible je do značné míry interpretací. Luther se k této své práci vyjadřuje ve dvou listech – O překládání (1530) a Obrana překladu žalmů (1533).²² V prvním z nich Luther ospravedlňuje svůj překlad Nového zákona před kritikou teologa J. Emsera, učitele na univerzitě v Erfurtu, který v jednom ze svých textů uvedl 1400 omylů, kterých se údajně Luther při svém překladu dopustil. Hlavním objektem kritiky však byla Lutherova předmluva a jeho poznámky, které zpochybňovaly autoritu Vulgáty.²³ Luther se ve své odpovědi na tuto kritiku exemplárně zabývá překladem Řím 3:28: „Jsme totiž přesvědčeni, že se člověk stává spravedlivým vírou bez skutků zákona,“²⁴ kam ve svém německém textu oproti textu Vulgáty vsunul slovo „pouze“ (*allein*).²⁵ Ne náhodou zvolil Luther tento text – právě v něm je v jedné větě shrnuto Lutherovo učení o ospravedlnění člověka před Bohem, jádro jeho teologie. Použití slova „pouze“ však překvapivě nezdůvodňuje primárně teologicky, ale lingvisticky – v němčině je zvykem používat ve větě spojení *allein-kein*. Obsahuje-li věta pouze *kein* bez *allein*, nejde podle Luthera o správnou němčinu.

Works of Martin Luther, Philadelphia, sv. VI, str. 443-445, zde cit. podle Reu M.: Luther and the Scriptures, The Wartburg Press, Columbus, OH, 1944, str. 41.

²⁰ Luther, Martin: Dr. Martin Luther's Werke, Kritische Gesamtausgabe, Weimar 1883ff, 46, 726, str. 11 a násl., cit. v Reu M.: Luther and the Scriptures, The Wartburg Press, Columbus, OH, 1944, str. 83.

²¹ Zajímavá je například Lutherova poznámka, v níž zpochybňuje názor sv. Augustina a sv. Hilaria, podle nichž byl svět v souladu s knihou Genesis opravdu stvořen během šesti dnů. K tomu Luther říká: „Protože nejsme dostatečně schopni porozumět tomu, jak tyto dny proběhly, ani proč si Bůh přál sledovat toto časové dělení, raději přiznáváme svoji nevědomost, než abychom tato slova zbytečně překrucovali do nepřirozených významů. ... Protože tomu nerozumíme, zůstáváme učedníky a ponecháváme vedení Duchu svatému.“ Luther, Martin: Dr. Martin Luther's Werke, Kritische Gesamtausgabe, Weimar 1883ff, 42, 4, str. 11 a násl., cit. v Reu M.: Luther and the Scriptures, The Wartburg Press, Columbus, OH, 1944, str. 91 a násl., kurzíva původní.

²² Gritsch, Eric W.: Luther as Bible translator, v: McKim Donald K. (ed): The Cambridge Companion to Martin Luther, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, str. 66.

²³ Tamtéž.

²⁴ Citováno podle Českého ekumenického překladu.

²⁵ Viz Luther, Martin: Sendbrief von Dolmetschen, v: Dr. Martin Luther's Werke, Kritische Gesamtausgabe, Weimar 1883ff, 30, II, str. 632-646, cit. podle anglického překladu G. Manna na www.projectwittenberg.org.

Ve druhém textu, týkajícím se překladu žalmů, se Luther brání proti podobným výhradám: prý nepoužil tradiční židovské interpretace a nepřekládal dostatečně doslovně. Zde je Lutherova obrana také založena na rozdílu významu slov v hebrejštině a němčině, komplikovaném navíc různými výklady hebrejského zápisu, který obsahuje pouze souhlásky.²⁶

Lutherův důraz na správný jazyk má opět hlubší význam, nejde jen o pouhé slovíčkaření. Aby Boží slovo správně promlouvalo k lidem, kteří text čtou a především slyší, musí mluvit jejich řečí.²⁷ „Pro něj [Luthera] byla němčina skutečně jazykem (a ne pouze psaným slovem), kterým se mělo především mluvit, a ne psát, ... [který] ‚proniká srdcem i všemi smysly a zvoní v nich,‘ jak napsal v *O překládání*.“²⁸ Vyumělkovaná či latinizovaná němčina by se tomuto cíli zpronevěřila – a tím by Slovo znehodnotila.

4. Lutherova metoda výkladu Písma

Lutherův netradiční hermeneutický přístup k Písmu v oblasti kánonu i překladu je završen metodou jeho výkladu. Gerhard Ebeling charakterizuje Lutherovu „novou hermeneutiku“ jako „zřeknutí se čtverého významu Písma, nadměrného užívání metafor, scholastické metody glosování (komentování) i převahy aristotelské filosofie“.²⁹ Zároveň poznamenává, že tuto metodu (resp. odklon od tehdejších obvyklých postupů) lze vystopovat i v nejranějších Lutherových textech, což popírá tradiční představu „reformačního zlomu“ v podobě zveřejnění Lutherových 95 tezí v roce 1517.³⁰ Znamky, kterými se podle Ebelinga projevuje „nová hermeneutika“ i v textech mladého Luthera, jsou tyto: (1) nezavrhuje, ale naopak spíše graduje použití čtverého významu Písma i pro výklad pojmů, jako jsou „soud“ nebo „spravedlnost“, (2) posouvá hranici mezi doslovným významem (*sensus literalis*) a třemi formami duchovního významu (*sensus spiritualis*) v tom smyslu, že pokládá za teologicky významný i *sensus literalis*, což je patrné především u jeho christologické interpretace žalmů. Spojením žalmů s Kristem na úrovni *sensus literalis* (Kristus jako zpěvák

²⁶ Gritsch, Eric W.: Luther as Bible translator, v: McKim Donald K. (ed): The Cambridge Companion to Martin Luther, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, str. 68.

²⁷ „Nemusíme se ptát na doslovnou latinu nebo na to, jak máme mluvit německy – jak to dělají ti oslové. Místo toho se musíme ptát matky doma, dětí na ulici, běžného člověka v obchodě. Musíme být vedeni jejich jazykem, způsobem jejich řeči, a podle toho překládat. Potom tomu porozumí a poznají, že k nim mluvíme německy.“ Luther, Martin: Sendbrief von Dolmetschen, v: Dr. Martin Luther's Werke, Kritische Gesamtausgabe, Weimar 1883ff, 30, II, str. 632-646, cit. podle anglického překladu G. Manna na www.projectwittenberg.org.

²⁸ Bayer, Oswald: Luther as an interpreter of Holy Scripture, v: McKim Donald K. (ed): The Cambridge Companion to Martin Luther, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, str. 75.

²⁹ Ebeling, Gerhard: The New Hermeneutics and the Early Luther, Theology Today, Vol. 21, No. 1, April 1964, str. 36.

³⁰ Tamtéž

žalmů, který v nich sám o sobě mluví v první osobě) pak podle Ebelinga představuje hlavní hermeneutické východisko reformace – zdůrazňuje totiž lidskost Krista (a jeho utrpení na kříži) a činí ji základem pro Lutherovu eklesiologii, soteriologii a eschatologii.³¹

Otto Pesch přistupuje k Lutherovi jako k jednomu z dlouhé řady vykladačů Písma, procházejícího „stále novými fázemi výkladu, v nichž se víra v toto evangelium vyjadřuje vždy nově, současně kladně i kriticky, ve změněných, a proto nových formách myšlení, a v nichž se jakoby jazykově i pojmově inkarnuje“.³² Pesch navazuje na Ebelinga a popisuje další fáze vývoje Lutherovy hermeneutiky, v nichž od tradice čtvrtého výkladu Luther upouští a soustředí se převážně na literární smysl Písma. Pesch dává tuto změnu do souvislosti s Lutherovým rozbořem Listu Římanům a jeho rostoucím filologickým vzděláním, které mu přináší větší důvěru ve vlastní chápání textu a umožňuje mu méně se spoléhat na autoritu církevních Otců a dalších vykladačů.³³ List Římanům a Lutherovo chápání evangelia skrze tento list se stává, podle Pesche, Lutherovi „základem jeho nového přístupu k Písmu, a ten zase kořenem jeho reformační teologie... Ježíš Kristus jako zosobněná vůle Boží zachránit člověka z čírého smilování, to je nyní hermeneutickým klíčem k celému Písmu svatému.“³⁴

Oswald Bayer se pokouší nahlédnout Lutherovu hermeneutiku v poněkud odlišných souvislostech. Podle něj je Lutherův „reformační objev“ v jádře záležitost hermeneutická a spočívá v objevu, že „znamení jazyka (*linguistic sign*) je samo o sobě realitou, že reprezentuje nikoli nepřítomnou, ale přítomnou realitu“.³⁵ Tento „řečový akt“ (například v případě rozhršení uděleného knězem) je tak efektivní, skutečný a jistý. „Říká to, co dělá,“³⁶ navazuje společenství s Bohem. Do této souvislosti zapadá i chápání Lutherova principu *sola scriptura*, které prezentuje Najeeb Awad. Klade důraz na kumulativní charakter odkrývání zjevení (podobně jako Pesch, a tedy popírá dichotomii *sola scriptura* vs. *sola traditio*) a nutnost souladu všech pozdějších interpretací s primárním zdrojem, tedy s Písmem. Na druhou stranu ovšem upozorňuje, že namísto výkladu *sola scriptura* ve smyslu „pouze Písmo“ je ve větším souladu s Lutherem výklad „pouze Slovo“: „Slovo přesahující hranice psaného textu Písma“, především v apoštolské době, kdy docházelo k šíření evangelia pouze ústně, slovem.³⁷ Ústředním bodem Lutherova porozumění principu *sola scriptura* tak není podle Awada to, „zda Písmo samo je referenčním textem v církvi či nikoli. Je jím to, zda

³¹ Což odpovídá tradičnímu členění na *sensus allegoricus*, *sensus tropologicus* a *sensus anagogicus*. Tamtéž, str. 39-40.

³² Pesch, Otto H.: Cesty k Lutherovi, CDK, Brno, 1999, str. 28-29.

³³ Tamtéž, str. 42.

³⁴ Tamtéž, str. 44. Kurzíva původní.

³⁵ Bayer, Oswald: Luther as an interpreter of Holy Scripture, v: McKim Donald K. (ed): The Cambridge Companion to Martin Luther, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, str. 76.

³⁶ Tamtéž.

³⁷ Awad, Najeeb G.: Should We Dispense with *Sola Scriptura*? Scripture, Tradition and Postmodern Theology, Dialog: A Journal of Theology, Vol. 47, No. 1, Spring 2008, str. 68.

kázané a vykonávané Slovo, uprostřed komunity víry, a díky učení a kázání určitého, vybraného (*elected*) *Magisteria*, je schopno dosvědčovat Boží evangelium a toto evangelium v církvi oživit.“³⁸

5. Závěr

Cílem tohoto textu bylo ukázat, že problém interpretace Lutherova hermeneutického pravidla *sola scriptura* nelze odbýt ani jedním z extrémů, k nimž toto pravidlo svádí – tedy ani zbožštěním Písma svatého, ani odmítnutím Luthera proto, že nedodržel to, co sám hlásal. Skutečnost je složitější a Lutherova hermeneutika má více vrstev. Na první úrovni se Luther dle možností poznání své doby pokusil hierarchizovat vnímání textů obsažených v Bibli podle toho, nakolik odpovídají „Božímu Slovu“, pro Luthera vtěleného nejdokonaleji do Pavlových listů. Druhou vrstvou aplikace Lutherovy hermeneutiky je jeho překlad Starého i Nového zákona, který je sám interpretací. A konečně za třetí práce představuje čtyři vzájemně se doplňující přístupy k pochopení Luthera jako vykladače Písma. Jednotícím prvkem všech těchto částí je pak Lutherův důraz na Slovo Boží – Slovo, které je postupně odkrýváno a které „zůstává samo sebou nikoli tím, že se opakovaně doslovně cituje, ale stále novými fázemi výkladu“.³⁹

³⁸ Tamtéž.

³⁹ Pesch, Otto H.: *Cesty k Lutherovi*, CDK, Brno, 1999, str. 28.

Použitá literatura

Awad, Najeeb G.: Should We Dispense with *Sola Scriptura*? Scripture, Tradition and Postmodern Theology. *Dialog: A Journal of Theology*, Vol. 47, No. 1, Spring 2008

Ebeling, Gerhard: The New Hermeneutics and the Early Luther. *Theology Today*, Vol. 21, No. 1, April 1964

Luther, Martin: Sendbrief von Dolmetschen, v: Dr. Martin Luther's Werke, Kritische Gesamtausgabe, Weimar 1883ff, 30, II, str. 632-646, cit. podle anglického překladu G. Manna na <http://projectwittenberg.org/pub/resources/text/wittenberg/luther/luther-translate.txt> (přístup 7. ledna 2008)

McKim Donald K.(ed.): The Cambridge Companion to Martin Luther, Cambridge University Press, Cambridge, 2003

Pesch, Otto H.: Cesty k Lutherovi, CDK, Brno, 1999

Pokorný, Petr: Hermeneutika jako teorie porozumění, Vyšehrad, Praha, 2006

Pokorný, Petr: Literární a teologický úvod do Nového zákona, Vyšehrad, Praha, 1993

Reu M.: Luther and the Scriptures, The Wartburg Press, Columbus, OH, 1944

Zweig, Stefan: Triumf a tragika Erasma Rotterdamského, Aurora, Praha, 1997